

JAVNI SPOMENIKI NA VELIKOLAŠKEM: OB SEDEMDESETI OBLETNICI POSTAVITVE SPOMENIKA PRIMOŽU TRUBARJU NA RAŠICI¹

MARJANA DOLŠINA DELAČ

Oddelek za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete UL, Ljubljana
marjana.dolsinadelac@ff.uni-lj.si

Javni spomeniki predstavljajo odsev našega kolektivnega spomina in odnosa do preteklosti ter s svojo likovno podobo in sporočilnostjo pomembno sooblikujejo sodobni javni prostor. Območje Velikih Lašč z okolico, ki je sicer pretežno ruralno, zaradi pomembnega prispevka k razvoju in uveljavljanju slovenskega jezika prek Primoža Trubarja, Frana Levstika, Josipa Stritarja in Jožeta Javorška, premore nekaj kvalitetnih javnih spomenikov, ki so od druge polovice 19. stoletja do danes zaznamovali pomembnejše obletnice, povezane z domačimi literati. Sedemdeseta obletnica postavitve spomenika Primožu Trubarju na njegovi rodni Rašici ponuja priložnost za sistematični pregled in oris javnih spomenikov na Velikolaškem ter njihovo širše kontekstualiziranje v navezavi na lokalno okolje.

Ključne besede: Primož Trubar, Fran Levstik, Josip Stritar, Jože Javoršek, javni spomeniki

Public Monuments in Velike Lašče and Its Surroundings: On the Occasion of the Seventieth Anniversary of the Monument to Primož Trubar in Rašica

Public monuments in many ways reflect the collective memory of a society and determine its attitude towards the past. With their artistic shape and message, they significantly co-shape contemporary public space. The region of Velike Lašče and its mostly rural surroundings importantly contributed to the development and establishing of the Slovene language through Primož Trubar, Fran Levstik, Josip Stritar and Jože Javoršek. Due to their status this area boasts several remarkable public monuments which span from the second half of the nineteenth century to the pres-

- 1 Zahvaljujem se Boštjanu Podlogarju za fotografije obravnavanih spomenikov. Mag. Barbari Pečnik, Andreju Perhaju, Matjažu Grudnu, Jožetu Centi, Margareti Damjanič in Mariji Lušin najlepša hvala za dragocene podatke, namige in napotke pri zbiranju drobcev velikolaške kiparske dediščine v podobi javnih spomenikov.

ent day and commemorate important anniversaries honouring the local literati. The seventieth anniversary of unveiling of the monument to Primož Trubar in his native Rašica offers an opportunity for a systematic review and interpretation of public monuments in the Velike Lašče region and their wider contextualisation in relation to their local environment.

Keywords: Primož Trubar, Fran Levstik, Josip Stritar, Jože Javoršek, public monuments

Veleomikani mož! Ne dvomimo, da dobro poznaš in neredko obžaluješ nesrečno kulturno zaostalost naše ožje domovine, saj je prava sramota, kako se vsepovsod šopiri zaničevanje do lepih umetnosti in zanemarjanje duhovne izobrazbe. Toda ko bi le vsi, ki to bedno rovtarstvo v resnici občutijo, hoteli združiti z nami svoje želje in gorečnost, svoje misli in delo ter z nami vred napeli vse sile, da mu napravijo konec.

Tako je Primož Trubar v pismu Adamu Bohoriču leta 1565 (1986, 92) izrazil dve pomembni misli: najprej, da so t. i. lepe umetnosti, torej stvaritve slikarstva, kiparstva in arhitekture, njihovo poznavanje in razumevanje integralni del vsebinskega horizonta mislečega človeka ter kažejo na njegovo splošno intelektualno kondicijo, in drugič, da je ta vidik v njegovih rodni krajih (s čimer je najverjetneje mislil Kranjsko, ne le Rašice in njene okolice) necenjen, zapostavljen, prezrt. V stoletjih, ki so sledila, so se te besede potrjevale kot samouresničujoča se prerokba in razen cerkvene umetnosti, ki ima svoj specifični kontekst, funkcijo in občinstvo, se likovno ustvarjanje na Velikolaškem v nasprotju z bogastvom besedne umetnosti nikoli ni zakoreninilo v prepoznavno tradicijo. Redki izjemni posamezniki so s tega širšega območja razumljivo odhajali v večja središča in se obračali nazaj le še v sentimentalnem doživljanju rodne grude. Poleg likovnih srečanj v Trubarjevih krajih, s katerimi je v začetku osemdesetih let prejšnjega stoletja akademski slikar in domačin Jože Centa vzpostavil kontinuirano likovno produkcijo in razstavljanje naslednjih štirideset let,² lahko Velike Lašče bogatenje lokalne likovne dediščine pripišejo le priseljenim ustvarjalcem, ki so med prijaznimi dolenjskimi griči našli svoje zatočišče, a se s svo-

2 Več o likovnih srečanjih v Dolšina in Mesesnel 2014, 48–55 in Dolšina Delač 2016, 52–53.

jim okoljem niso prav radi identificirali, in domačim ljubiteljem.³ Kljub ustvarjalni skromnosti lahko vendarle prepoznamo nekaj tiste želje in gorečnosti, ki ju izpostavlja Trubar. Od 19. stoletja naprej se je na tem sicer ruralnem, pretežno z majhnimi vasicami in zaselki prepređenem območju med Ljubljano in Ribnico zasejal lep nabor javnih spomenikov, ki poleg spomina na pomembne literarne osebnosti ponujajo tudi prvovrstno estetsko doživetje.⁴ Ob sedemdeseti obletnici postavitve spomenika Primožu Trubarju na Rašici naj oris tradicije javnih spomenikov na Velikolaškem spomni na pomen njihovih podob in sporočil, ki s skoraj latentno prisotnostjo vplivajo na doživljanje naše preteklosti in sooblikujejo našo sodobnost.

O vidiku zgodovinske distance

Javni spomeniki zaradi svoje formalne funkcije povzdigujejo tistega in tisto, ki znotraj prevladujočega družbenega trenda poosebljata pomemben mejnik, dodano vrednost, presežek časa in okolja, v katerem delujeta. Tudi vsi objekti s statusom javnega monumenta v velikolaškem okolju ohranjajo spomin na posameznike, ki jih v skupnem konsenzu priznavamo za izjemne, napredne in nedvomno zaslužne.⁵ A še danes.

- 3 V zborniku *Velike Lašče*, ki ponuja prerez družbenega dogajanja sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja, je likovni umetnosti posvečen le kratek odstavek v poglavju o družbenih dejavnostih: »Omeniti velja v zadnjih letih že tradicionalna srečanja slovenskih slikarjev v velikolaški pokrajini in njim sledeče razstave slik v Levstikovem domu [do odprtja Trubarjeve domačije, nato so se preselile v galerijo Skedenj, op. p.]. Pobudnik srečanj je akademski slikar, domačin Jože Centa.« (Petrič 1986, 76)
- 4 Starejše spomenike, posvečene velikolaškim literatom, omenja že Jože Javoršek v zborniku *Velike Lašče* (1986, 84–110) z objavljenimi črno-belimi fotografijami Toneta Podržaja (86, 89, 93, 98, 106). Predvsem je zanimiva podoba spominske plošče z reliefno upodobitvijo Josipa Stritarja v njegovi rojstni vasi Podsmreka avtorja Franceta Goršeta (obrnavana v nadaljnjem besedilu) v svojem originalnem kontekstu, torej še pred obnovo tipične kmečke hiše (106).
- 5 Več o širšem kontekstu javnih spomenikov na Slovenskem v Čopič 2000 ter v dveh izdajah revije *Acta historiae artis Slovenica* (18/1 in 18/2). Zanimiv je tudi katalog

Primož Trubar je bil zaradi verske svobodomiselnosti in vmešavanja v pristojnosti deželne oblasti leta 1564 izgnan na Nemško in bil ob koncu 16. stoletja kot edini slovenski avtor uvrščen na listo tedanjih slavni literarnih in znanstvenih »zlikovcev« *Index librorum prohibitorum* v različici papeža Klemena VII. (Globočnik 2020, 401).⁶ V nemilosti slovenske javnosti je ostal vse do 20. stoletja, ko se je ob postavitvi prvega spomenika njemu v čast izkazalo, da je katoliški tabor sicer priznaval njegovo literarno prvenstvo, a so v njem še vedno videli predvsem protestantskega reformatorja, pridigarja in odpadnika od katoliške vere (str. 410). Fran Levstik si je nekaj stoletij kasneje z brezkompromisno držo prislužil voščilo takratnega prvega moža Ljubljane »Pogine naj, pes!«⁷ Cel očarljivi Josip Stritar, ki je na Dunaju veljal za izobraženca in svetovljana *par excellence*, je brez blišča in velikih besed umrl v Rogaški Slatini.⁸ Odklonilni *modus operandi* se je nadaljeval z Jožetom Javorškom, ki je bil obtožen protidržavnih aktivnosti. Očitno se nihče med temi razmišljevalci ni uveljavil kot *poeta laureatus* svoje dobe, pa vendar se prav njim zahvalimo za nastavke kulture, ki ji ne pravimo le velikolaška, ampak tudi slovenska. V isti sapi ustvarjalcem, ki izražajo podobno pionirske zamisli v našem 21. stoletju, pogosto z brezdiskurzivno lahkostjo mečemo polena pod noge in tega sploh ne opazimo. Kako je to mogoče?

V tej kratki predstavitvi lokalnih javnih spomenikov ne bomo razrešili vprašanja o vselej prisotni nezmožnosti, da bi v megli konteksta sodobnosti prepoznali bistveno. Pravo kvaliteto namreč vselej dodobra obrusi in jo v procesu selektivne kulturne erozije izpostavi šele čas, nekaj, čemur pravimo zgodovinska distanca. Nauk, ki se ga tu vendarle

Življenja spomenikov, ki so ga pripravili študentje in študentke umetnostne zgodovine s predgovorom Beti Žerovc (2018).

- 6 Sporna je bila predvsem *Cerkovna ordninga*, knjiga o cerkvenem redu, s katero je posegel v pristojnost deželnega kneza (prim. Javoršek 1986, 85–91).
- 7 »Krepiereu soll der Hund!« Vzklik je sčasoma postal prototip politične žaljivke in hkrati simbol Levstikove kljubovalnosti. Z njim je Anton Slodnjak celo naslovil svoj avtobiografski roman o Levstiku (1946).
- 8 Stritarjev osebnostni in ustvarjalni zaton je v njegovi biografiji povzel Jože Pogačnik (1985, 17): »Krivulja Stritarjevega življenja je s tem dosegla svojo najnižjo stopnjo, na kateri je bila edina rešitev le še – smrt.«

lahko naučimo, pravi, da ne velja prehitevati s postavljanjem obeležij. Na Velikolaškem se je ta tradicija pričela presenetljivo smelo, saj je prvi od velikih mož, Fran Levstik, dobil svoje obeležje komaj dve leti po smrti.

Od Alojza Gangla do Toneta Kralja: kronološki oris postavitve javnih spomenikov na Velikolaškem

Na začetku razvojne poti slovenskega spomeniškega kiparstva samozavestno stoji *Valentin Vodnik* (1889) in pred že davno porušeno stavbo liceja kaže hrbet vrvežu ljubljanske osrednje tržnice (prim. Globočnik 2019, 7-23).⁹ Njegovo celopostavno podobo si je zamislil Alojz Gangl, ki ga je v *Ljubljanskem zvonu* čez vse hvalil Josip Stritar (1896, 184-185); literarni kritik iz Velikih Lašč oziroma njim bližnje Podsmreke je v svojih bogatih ekfrazah namreč prav rad zašel na polje likovnega, kar je v poglavju *Besede in slike: zapiski iz 19. stoletja* monografije *Realizem, impresionizem, postimpresionizem* večplastno obravnaval Tomaž Brejc (2006, 12-113). Stritar je Ganglu kot zgleden mecen celo naročil svojo portretno busto in jo hranil na vidnem mestu v svoji delovni sobi v Aspangu, kot izpričuje fotografija, objavljena v Stritarjevi biografiji (Pogačnik 1985, 135).

Le dva poletna meseca po odkritju Vodnikovega spomenika v začetku junija so enajstega avgusta pred župnijsko cerkvijo v Velikih Laščah odkrili spomenik Franu Levstiku (slika 1). »Udeležba narodnih društev in slovenskega razumništva iz vseh slovenskih mest, kakor tudi preprostega národa iz bližnje okolice, bila je ogromna, vendar se je izvršila vsa slavnost v najlepšem redu,« se je v *Ljubljanskem zvonu* (»Listek« 1889, 569) spominjal anonimni avtor. Lokalni podobar Franc Jontez (Steska 2013) je oblikoval arhitektonski spomenik v obliki preprostega obeliska, ki v likovnem pogledu ni mogel konkurirati Ganglovemu spomeniškemu prvencu (prim. Čopič 2000, 35), tudi potem ne, ko so mu ob

9 Fotografije so dosegljive na spletu.

Slika 1: Franc Jontez in Svetoslav Peruzzi, *Spomenik Franu Levstiku*, Velike Lašče, kamen in bron, 1889. Foto: © Marjana Dolšina Delač.

stoletnici Levstikovega rojstva dodali še medaljon z njegovo podobo.¹⁰ Za svojega botra jo je izdelal Svetoslav (tudi Svitoslav) Peruzzi in jo okrasil z lipovo in lovorjevo vejico (Steska in Stelč 2013; Čopič 2000, 37). Ta se je z ustvarjanjem Levstikove kiparske podobe prvič spopadel že leta 1904 in takrat ustvaril bronasti portret, ki ga hrani Narodna galerija v Ljubljani. Pod medaljonom sta letnici Levstikovega rojstva in njegove stote obletnice: »1831-1931«. Spomenik je z vseh strani opremljen z napisi v čast Levstiku: sprednja stran, ki gleda proti središču Velikih Lašč, nosi posvetilo »LEVSTIKU / NAROD / SLOVENSKI / 1889.« Na drugih stranicah je nekaj več besedila: »Iz malega zaklada Ti v narodi / Sezidal si poslopje veličansko, / Ti luči si roditelj in svobodi, / Jeziku Ti ime si dal slovansko!«; »Kako se služi domovini sveti, / Sijajen vzgled si Ti / Slovencem bil!«; »Ko zvezde luč, / Poprej nikoli znane, / Prisvetil nam / Tvoj duh je iz noči!«

Špelca Čopič je v objavljeni doktorski disertaciji *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja* (2000, 35) poudarila, da je bila »postavitev Levstikovega spomenika bolj revolucionarno dejanje kot odkritje Vodnikovega«. Kako prosim? Prav ste prebrali. V nasprotju s splošno priznanim in politično neproblematičnim Vodnikom ni bil Levstik »niti dve leti v grobu, ko še ni bila pozabljena njegova ostra kritika, kljub bednim zadnjim letom pri mnogih osovražen, je vendar dobil spomenik, pa čeprav samo skromen obelisk in seveda ne v Ljubljani, ampak v Velikih Laščah, ko so še živeli njegovi nasprotniki. Ob odkritju so slavili 'jezikoslovca', pesnika, 'klenega moža', 'kritik' pa je bil komaj omenjen.« (str. 35) Josip Stritar je za to priložnost napisal hvalnico *Levstiku*, ki je bila dan pred odkritjem spomenika objavljena na naslovnici *Slovenskega naroda* (1889, [1]). V njej ga je označil kot mučenika, slovenskega junaka, vzor in zgled Slovencem ter izpostavil prav njegovo neomajno držo: »Jeklena volja, neupognjen vrát, / Prijatelj stanoviten, človek zlat, / V nevihti mož, naprej, po konci glávo! / Visoko nosil svéto je zastavo.« V kontekstu, ki je spričo dvojnosti v odnosu do Levstika še ustvarjal napetosti, je bil preprost obelisk brez monumen-

10 Fotografija proslave ob stoletnici rojstva Frana Levstika pri Levstikovem spomeniku v Velikih Laščah je objavljena v Deterding in Zgonc 1996, 16.

talne Levstikove podobe verjetno manj tvegana rešitev od portretne plastike.

Prvo večjo portretno podobo na spomeniku je med velikolaškimi možmi zaslužen dobit Primož Trubar ob štiristoletnici svojega rojstva, ko so leta 1910 ob vходу v ljubljanski park Tivoli brez slovesnosti odkrili marmorni kip v izvedbi Frana Bernekerja.¹¹ Detajlov očiščena figura nardnaravne velikosti se v spodnjem delu preliva v govorniški pult, na njem pa v trdnem primežu počiva knjiga kot najmočnejše dramilo novih razmislekov. Postavitev spomenika, ki velja za enega najkvalitetnejših vstopov v modernistično kiparstvo, je pomenila tudi začetek prevrednotenja statusa Primoža Trubarja in njegovega dela v očeh slovenske javnosti. Iz reformatorskega aktivista se je v tem na trenutke mučnem procesu pričel preobražati v očeta slovenske besede in »Lubih Slovencev« – celotnega naroda ne glede na ideološke (predvsem verske) predsodke. Na diskretnost lokacije je opozoril že Ivan Tavčar, ki je bil kot predsednik Društva slovenskih književnikov slavnostni govornik ob postavitvi temeljnega kamna za spomenik leta 1908 (Globočnik 2020, 404): »Ta prostor je torej odločen za spomenik Primožu Trubarju, skromen je, v zatišju, in videl ga bo le oni, ki ga bo hotel namenoma videti!«¹²

Damir Globočnik, ki v *Zgodovinskem časopisu* (2020, 404) navaja Tavčarjev citat, je opisal tudi pomenljivi dogodek, ko je Društvo slovenskih književnikov in časnikarjev na binkoštni ponedeljek in Trubarjev rojstni dan 8. junija 1908 želelo organizirati izlet na Rašico, vabilo o tem pa objavilo v *Slovenskem narodu* (»Trubarjevimi čistilcem!« 1908, [2–3]; »Izlet v Trubarjevo rojstno vas« 1908, [3–4]). Med dnevnimi vestmi časopisa se je čez nekaj dni znašla novička o bojazni pred liberalnim pohujšanjem na morebitni proslavi v čast Trubarju, ki so jo s prižnic označili lokalni duhovni gospodje: »Radi Trubarjevega jubileja so duhovni gospodje v Škocijanu in v Velikih Laščah, kakor nam piše prijatelj našega lista, v velikih skrbeh. Boje se, da bi se ljudstvo ne poučilo o Trubarju

11 Fotografije so dosegljive na spletu.

12 Globočnik (2020, 403) omenja še druge možne lokacije za spomenik, ki so bile prominentnejše, a je, domnevno zaradi zelenega ozadja, najverjetneje pa v izogib problematiziranju s strani javnosti, obveljala današnja.

in njegovih zaslugah za slovenski narod in da bi se – o strahota – celo ne udeležilo kake Trubarjeve proslave.« (»Radi Trubarjevega jubileja« 1908, [2]) Na srečo klerikalne javnosti je vmes posegla višja sila in izlet je zaradi slabega vremena odpadel (»Izlet v Rašico« 1908, [2]).

Seveda lahko protitrubarsko nastrojenost v Velikih Laščah, ki glede na zavračanje teh pozivov med preprostim prebivalstvom niti ni bila široko razširjena (prim. Globočnik 2020, 394), razumemo kot odslikavo splošnega družbenega razpoloženja na začetku 20. stoletja. Bližina njegovega rojstnega kraja ga je le še potencirala v potrebo po odklonitvi identifikacije s protestantskimi prevratniškimi idejami o kaljenju katoliškega miru. Slabega pol stoletja prej je celo sam Fran Levstik v istem *Slovenskem narodu* (članek *Tujčeva peta*) zapisal, da je protestantizem »pri nas germanizem, česar pač ni razumel ni Trubar, ni Dalmatin, ni Bohorič« (Levstik 1868, [4]). Postavitev spomenika v Ljubljani zagotovo opominja na odkoreninjanje starega pogleda na očeta slovenske besede v začetku 20. stoletja, Bernekerjeva mojstrovina pa je temu dala svež zagon.

Kot zadnji od treh nespornih velikanov je v kamen vdelani spomin dobil Josip Stritar. Ob stoletnici njegovega rojstva so leta 1936 v rodni Podsmreki na hišo, ki je nasledila njegovo rojstno, vdelali literatovo reliefno podobo (slika 2). Dogodek je močno zaznamoval lokalno, predvsem vaško skupnost in nekatere okoliške hiše so celo dobile nove fasade kot prispevek k slavnostni podobi vasi. Oblika spominske plošče, ki jo je Špelca Čopič označila kot »cenejšo predhodnico in spremljevalko spomenikov« (2000, 20), prostorsko ne posega v svojo okolico in je bila zato nadvse primerna izbira za zasebno dvorišče v vaškem okolju. Izdelal jo je France Gorše, rojen v Zamostcu pri Sodražici, ki je dolgo časa ustvarjal pod očitnim vplivom svojega profesorja na zagrebški akademiji, Ivana Meštrovića. Narodna galerija hrani njegovo bronasto *Evo* iz leta 1938, pred Narodno in univerzitetno knjižnico v Ljubljani se srečamo tudi z upodobitvijo Ivana Prijatelja, ki je leta 1942 nastala na pobudo Jožeta Plečnika. Po drugi svetovni vojni je moral globoko verni umetnik z raznolikim opusom zaradi nenaklonjenih političnih razmer emigrirati v Združene države Amerike, od koder se je vrnil šele v

Slika 2: France Gorše, *Spominska plošča Josipu Stritarju*, Podsmreka pri Velikih Laščah, marmor, 1936. Foto: © Boštjan Podlogar.

pozni starosti. Spletna stran slovenske Narodne galerije njegov opus del opredeljuje kot »pomembno vez med starejšimi in mlajšimi kiparji, saj je presegel secesijsko dekorativnost in uveljavil modernistične izčiščene ideale.« (»France Gorše«) Osrednji del Stritarjeve spominske podobe zavzema v tej novi maniri izjasnjen reliefni portret, ki izstopa iz nedoločljivega ozadja in namesto telesne fizionomije izpostavlja duhovno intenzivno notranje življenje upodobljenca z vihravimi lasmi, gubami razmišljanja in s prodornim pogledom. Kot je za spominske plošče značilno, se okrog njega na tankem okvirju, ki se v spodnjem delu razširi, vije napis v secesijsko zaobljenih črkah: »JOSIP STRITAR 1836–1936 PESNIK PISATELJ KRITIK«.

Področje spomeniške plastike med svetovnima vojnama sta poleg vztrajajočih vplivov dunajske secesije najvidneje zaznamovala arhitekta Jože Plečnik in Ivan Vurnik: »Ustvarila sta šolo in z njo zagotovila prisotnost in nadaljevanje svojih smeri tudi po drugi vojni.« (Čopič 2000,

214) Kljub ohranitvi stare likovne tradicije je konec druge svetovne vojne za produkcijo javnih spomenikov pomenil drastičen vsebinski obrat k obeleževanju ključnih dogodkov in osebnosti narodnoosvobodilnega boja (NOB), ki je moralo potešiti čustvene in dejanske rane ljudstva ter konsolidirati novo obliko oblasti.¹³ Med znamenji bojev in slavospevi revoluciji je spomenik Primožu Trubarju, ki so ga ob štiristoletnici izida prve slovenske knjige leta 1951 postavili in leta 1952 slavnostno odkrili na Rašici (slika 3), nedoumljiva in nepričakovana izjema, zato je bil verjetno enako kot Levstikov spomenik zaradi namerne skromnosti izveden v obliki arhitektonske in ne kiparske celote. Kot je zapisala Špelca Čopič (2000, 165), »teh spomenikov ni omejevala stroga ideološka kontrola, zato so arhitekti lahko brez večjih sprememb nadaljevali pred vojno začeto razvojno pot«. Med njimi je bil tudi arhitekt Vinko Glanz, eden tistih Plečnikovih učencev, ki je nadaljeval njegov koncept in podobo javnega spomenika.¹⁴ Že pred drugo svetovno vojno se je izkazal z *nagrobnim spomenikom Gregorju Žerjavu* na ljubljanskih Žalah (1931), ki si ga je zamislil kot cilindrični steber na ploščadi s čepastimi stebrički (prim. Čopič 2000, 322). Pri izvedbi kiparskega okrasa je z njim sodeloval njegov svak, Meštrovičev učenec Boris Kalin. Isti tandem je kmalu po koncu vojne zasnoval *spomenik talcem in borcem* v Kamniku (1946), ki so ga zaradi rušenja tovarne odstranili in deponirali (str. 387), nato pa še spomeniški kompleks v Gramozni jami v Ljubljani (1955). Na področju arhitekture Glanzovo predvojno delo krona stavba Gimnazije Vič, ki se že izvija iz Plečnikovega klasično naglašenege sloga in prehaja v funkcionalistično estetiko, čas po vojni pa že povsem funkcionalistična stavba Ljudske skupščine (1958), danes stavba Državnega zbora Republike Slovenije, s katero se je ukvarjal več kot desetletje. Slednja sta kiparsko okrasila Boris Kalin in Karel Putrih, notranjost je poslikal Slavko Pengov. Kasneje se je arhitekt lotil še prenove protokolar-

13 Črno-bele fotografije vseh povojnih spomenikov NOB na Velikolaškem (Niko Samsa, France Modic) so objavljene v članku Vide Šega v zborniku *Velike Lašče*, ki je nastal ob 400-letnici Trubarjeve smrti (1986, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45), eno najdemo tudi v Deterding in Zgonc 1996, 32.

14 Glanzov arhitekturni opus je v doktorski disertaciji podrobneje obravnavala Nika Grabar (2009).

nega dvorca Brdo pri Kranju in ureditve predverja Šeškovega doma v Kočevju (Grabar 2009; za Šeškov dom gl. Mihelčič 2013, 322, op. 992).

Na Rašici si je Glanz zamislil okroglo podnožje v vzorcu grobo obdelanih klesancev, ki se, obkroženo s štirimi toskanskimi stebriči in štirimi manjšimi stebriči s stiliziranimi jonskimi kapiteli, prevede v gladko kvadratno ogredje. Na njem počiva visoka, čisto pod vrhom prirezana štiristrana piramida, ki po vzdolžnosti že spominja na obelisk. Stebre, ki vzpostavljajo spomin na antiko in renesančno tektonsko umirjanje površine od spodaj navzgor, je Glanz združil z modernistično gladkim zgornjim delom in tako starejšo Plečnikovo tradicijo umestil v povojni čas. Na sprednji stranici ogredja nas pričaka napis: »V TEJ VASI ... SE JE RODIL / LETA ... 1508 / PRIMOŽ ... TRUBAR / OČE SLOVENSKE KNJIŽEVNOSTI IN KULTURE« Levo in desno stranico krasita pasaži iz dveh Trubarjevih besedil: »NE DVOMIMO, DA DOBRO POZNAŠ IN / NEREDKO OBŽALUJEŠ NESREČNO / KULTURNO ZAOSTALOST NAŠE / OŽJE DOMOVINE, SAJ JE PRAVA SRAMOTA, / KAKO SE VSEPOVSOD ŠOPIRI / ZANIČEVANJE LEPIH UMETNOSTI/ IN ZANEMARJANJE DUHOVNE KULTURE / TRUBAR 1565«; »LUBI SLOVUENCI! MI SMO BUG UEI DOSTI / SMISHLOUALI, S KAKOUIMI PUSHTABI / TO NASHO BESEDO BI MOGLI PROU, / PO TEI ORTHOGRAPHY, SHTALTNU INU / SASTOPNU PISSATI/ TRUBAR 1555«. Na zadnji strani je še zaznamek o nastanku spomenika: »POSTAVILO OB ŠTIRISTOLETNICI/PRVE TRUBARJEVE KNJIGE / SLOVENSKO LJUDSTVO/1951«.

Frontalno stran spomenika krasí medaljon z bronasto reliefno podobo Primoža Trubarja, ki je nastala v ateljeju izkušenega medaljerja Vladimirja Štovička. Kiparja, ki se je šolal na praški akademiji, je pot zanesla v Pariz, kjer je največjo prelomnico v njegovem ustvarjanju pomenilo častno priznanje na natečaju pariške Kovnice za novce. Odtlej je izdelal vrsto plaket in medalj s podobami znamenitih literatov, narodnih herojev in drugih pomembnih osebnosti, pri čemer je upošteval ključne značilnosti medaljerskih upodobitev, ki morajo zaradi svoje spominske funkcije posnemati dejansko fizionomijo upodobljenca in hkra-

Slika 3: Vinko Glanz in Vladimir Štoviček, *Spomenik Primožu Trubarju*, Rašica pri Velikih Laščah, kamen in bron, 1951. Foto: © Marjana Dolšina Delač.

Slika 4: Drago Tršar, *Primož Trubar*, Trubarjeva domačija, Rašica pri Velikih Laščah, bron, 1986. Foto: © Boštjan Podlogar.

Slika 5: Drago Tršar, *Primož Trubar*, Trubarjeva domačija, Rašica pri Velikih Laščah, vosek, 1986, obnovljeno 2019. Foto: © Boštjan Podlogar.

ti ujeti brezčasnost v na videz objektivni preprostosti (prim. Mesesnel et al. 1976; Mesesnel et al. 1981; Sotelšek 2016).

Nove obletnice kličejo po novih obeležjih in tako smo z odprtjem Trubarjeve domačije na Rašici leta 1986 dobili tudi nekaj novih spominskih skulptur. Kiparski portret Primoža Trubarja izpod rok Draga Tršarja se na Trubarjevi domačiji na Rašici pojavi v dveh izvedbah: bro-nasto pred vhodom v spominsko sobo (slika 4) je naročil odbor za ob-novo Trubarjeve domačije, voščeno v vitrini v spominski sobi (slika 5) je ob odprtju domačije leta 1986 podaril avtor sam in jo zaradi občutljivi-vosti materiala leta 2019 tudi obnovil (osebna korespondenca z Jožetom Cento, april 2021, in z Barbaro Pečnik, maj 2021). Tršar se je pri snova-nju držal domnevne realistične Trubarjeve podobe, ki jo poznamo po lesorezu Jakoba Lederleina iz leta 1578, in jo na novo interpretiral z ek-spresivno površino, izrazitimi gubami in s slikovito brado.

Prav blizu Tršarjeve buste pred vhodom v mlin je ob Trubarjevi vr-tnici Matjaža Kmecla lesena skulptura, ki jo je na pobudo Jožeta Cente ob odprtju domačije izrezljal ljubiteljski rezbar Drago Košir iz Jelovca pri Sodražici (slika 6). Brestov les za spomenik je darovalo ribniško podjetje Inles po zaslugi takratnega direktorja Franca Ilca. Po prvotni zamisli naj bi bil spomenik iz enega kosa zelo debelega debla, ki bi mu izsekani del dal podobo odprte knjige. Ker so morali podarjeno deblo precej obeliti, se je načrt nekoliko spremenil. Danes v obliki dveh lesenih tabel, ki še vedno ponazarjata odprto knjigo, nosi na desni strani Trubarjevo podobo, to pa spremlja pomenljiv napis na levi: »Pred Bugam smo usi glih.« Dvokapnica, ki leseno skulpturo ščiti pred vremenskimi vplivi, je bila dodana naknadno, prvotna zamisel je namreč vključevala ravno plo-čevinasto kritino (osebna korespondenca z Jožetom Cento, april 2021).

Z odprtjem Trubarjeve domačije¹⁵ so se tudi likovna srečanja, ki so se pred tem že nekajkrat organizirala v Velikih Laščah, leta 1986 prese-lila na Rašico. Na enem izmed prvih srečanj se je kočevski kipar in rez-bar Stane Jarm spopadel z drevesnim deblom in iz njega z motorno žago osvobodil pišočo roko (slika 7). Jarm je končal študij na Akademiji za

15 Več o Trubarjevi domačiji in njenem preoblikovanju v duhu spominskega am-bienta v Javoršek 1986, 85–90, Gruden 1989, 4–18 in Gruden 2008, 109–118.

Slika 6: Drago Košir, *Pred Bugam smo usi glih*, Trubarjeva domačija, Rašica pri Velikih Laščah, brestov les, 1986. Foto: © Boštjan Podlogar.

Slika 7: Stane Jarm, *Piščoča roka*, Trubarjeva domačija, Rašica pri Velikih Laščah, brestov les, druga polovica osemdesetih let 20. stoletja. Foto: © Marjana Dolšina Delač.

upodabljaajočo umetnost v Ljubljani in leta 1956 opravil še kiparsko specialko pri Borisu Kalinu. Odtlej je dejavno krojil svet likovne umetnosti na Kočevskem, kjer je poučeval umetniške predmete na osnovni šoli in na gimnaziji, soustanovil Likovni salon Kočevje in bil avtor številnih javnih spomenikov, med katerimi je najprepoznavnejši *Deklica s piščalko* (1959, postavitve 1963) na trgu pred župnijsko cerkvijo. Poleg kiparstva se je ukvarjal tudi z risbo in grafiko. Njegova dela zaznamuje skupna izpovedna nota z ekspresivnimi linijami, s čolničastimi formami in z deformacijami obrazov ter teles, ki pogosto delujejo grobo in nedodelano. V religioznih in posvetnih motivih je izpostavljal trpljenje, ki največkrat proseva iz krčevitih obrazov (prim. Ilich-Klančnik et al. 2012). Uporabljeni motiv roke je pogosto nosilec dodatnih simbolnih konotacij: poleg neposredne navezave na Primoža Trubarja pri Jarmu je pogosta roka, ki vzdignjena v zrak kaže na predajo, pa tudi roka, ki z isto gesto izraža asertivni protest (in bi ga na tem mestu seveda interpretirali v smislu Trubarjeve *stati inu obstati* iz njegovega *Katekizma* iz leta 1550). Trubarjeva roka iz brestovega lesa je na Rašici sprva krasila prostor pred vhodom v krčmo, a je zaradi izpostavljenosti vremenskim razmeram spodnji del, ki je bil nameščen neposredno na betonski podstavek, povsem segnil. Poškodbe so se pojavile tudi na drugih mestih in sčasoma je objekt postal nevaren za okolico. V devetdesetih letih so skulpturo zato sanirali, odrezali spodnjo polovico roke in jo predstavili ob skedenj pod streho (osebna korespondenca z Andrejem Perhajem, maj 2021).

Naslednje leto je zaznamovala stoletnica smrti Frana Levstika, ki nas odpelje v njegove Dolnje Retje. Na mestu Levstikove rojstne hiše ob spominski plošči iz leta 1987 najdemo portret Frana Levstika – bronasto busto (slika 8), ki jo je podaril avtor Jakov Brdar (1949). Danes eden naših najuspešnejših kiparjev se je po diplomi v Ljubljani pri Dušanu Tršarju izpopolnjeval v Parizu in Berlinu in ga danes poznamo kot avtorja mnogih ljubljanskih javnih spomenikov. V še vedno prepoznavni podobi s podočnjaki in z močno upadlimi lici je Levstika predstavil kot človeka notranjih bojev ter drago plačane brezkompromisne načelnosti. Likovna izvedba je blizu ekspresivnemu značaju, ki sicer preveva celoten Brdarjev opus. O njem je Jure Vuga (2020, 22) zapisal: »V njego-

Slika 8: Jakov Brdar, *Fran Levstik*, Dolnje Retje, bron in marmor, 1987.
Foto: © Boštjan Podlogar.

vem opusu občudujem presunljivost do kosti razgaljenih del, ki imajo tudi moč preobražanja človeških src [...].« Levstikova podoba tu izraža občutje tik pred resignacijo, isto, kot ga je pisec prepoznal v telesih sicer monumentalnih celopostavnih upodobitev Adama in Eve z Mesarskega mostu (bron, 2008–2010): »upogne se, zlomi pod težo krivde in je gmota trepetajočega organizma, senca, ki se oropana lastne moči komaj vleče prek pokrajine« (Vuga 2020, 22).

Po smrti dramatika, romanopisca, esejista in literarnega kritika iz Velikih Lašč Jožeta Javorška (1990) so leta 1993 v središču naselja, na obcestni fasadi gostilne Pri Kuklju, odkrili še njegov bronasti doprsni kiparski portret na belem marmornem podstavku z napisom »JOŽE / JAVORŠEK / 1920–1990« (slika 9). Izdelal ga je Stojan Batič (1925), ki je leta 1949 v Ljubljani diplomiral iz kiparstva pri Borisu Kalinu in Frančišku Smerduju, nato pa opravil še specialko za kiparstvo. Kasneje se je izpopolnjeval pri kiparju Ossipu Zadkinu v Parizu. Batičev opus je skoraj v

Slika 9: Stojan Batič, *Jože Javoršek*, Velike Lašče, bron in marmor, 1993.
Foto: © Boštjan Podlogar.

celoti zavezan figuraliki, ki jo je pogosto prezentiral skozi monumentalno spomeniško plastiko, zanj je značilna tudi motivika iz antičnih mitov in drugih mitologij. Pri Jožetu Javoršku je ostal na ravni klasičnega realistično prepoznavnega portreta, modernistične težnje je izrazil le s slikovito površino, ki v spodnjem delu daje celo vtis nedokončanosti.

Ponovno se vrnimo k Primožu Trubarju, ki je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja posodil svoje ime velikolaški osnovni šoli. Ob tej priložnosti je šola dobila tudi njegov kip, izrezljan v lesu, ki še danes stoji na dvignjenem delu osrednje avle (slika 10). O njem je malo zapisanega, zato navajam le pasažo iz šolske kronike za šolsko leto 1966/1967, v kateri je pojasnjeno avtorstvo z okoliščinami postavitve:

Veliko je bilo dilem glede imena OŠ. Eni so bili za Levstika, drugi za Stritarja, tretji za Trubarja. Janez Hočevar je iztaknil diplomsko delo Toneta Kralja, kiparja iz Zagorice. Delo je bilo last LRS, verjetno ni bilo pravega mesta in g. Maček je pristal na brezplačen odstop kipa. Določili so dan za otvoritev šole: 10. september. Zadnjič so se zbrali nad mesarijo v Vel. Laščah. (Zgonc 1998, 17)

Če je s tem delom Tone Kralj res zaključil študij v Pragi, ga lahko datiramo v zgodnja dvajseta leta 20. stoletja, saj je kasnejši čas vezan na izpopolnjevanje v drugih evropskih mestih: na Dunaju, v Parizu, v Benetkah. Spodnji del zavzema robustno obdelan podstavek, nad katerim se dviguje avtoritativna figura, ki že nekaj desetletij zre na generacije otrok Laščanov in prebivalcev okoliških vasi.

Slikar in kipar Tone Kralj se je leta 1900 rodil v bližnji Zagorici v Dobropoljski dolini in ga na Velikolaškem štejejo skoraj za domačina, vsekakor pa za človeka, ki mu je poleg urbano naravnane umetniške avantgarde blizu tudi preprosta pobožnost slovenskega podeželja, kakršno je na lesenih podobah interpretiral že njegov oče, ki je bil ljudski podobar. Poleg brata Franceta je bil najpomembnejši predstavnik ekspresionizma in nove stvarnosti, ki je umetnost na Slovenskem popeljal v modernizem 20. stoletja. Zaradi izjemne kvalitete njegovega ustvarjalnega opusa torej ne preseneča odločitev Občine Velike Lašče, da je ob ureditvi Trubarjevega parka leta 2010 zaprosila fundacijo Toneta

Slika 10: Tone Kralj, *Primož Trubar*, Osnovna šola Primoža Trubarja Velike Lašče, les, zgodnja dvajseta leta 20. stoletja. Foto: © Boštjan Podlogar.

Slika 11: Tone Kralj, *Primož Trubar*, Velike Lašče, bron na kamnitem podstavku, 2010 (1930). Foto: © Boštjan Podlogar.

Kralja, ki upravlja z umetnikovo dediščino, in Narodno in univerzitetno knjižnico v Ljubljani za odlitek Kraljeve dopasne kiparske upodobitve Primoža Trubarja iz leta 1930 (slika 11). Na pobudo Matjaža Grudna je pri tem posredoval nekdanji ravnatelj osnovne šole Primoža Trubarja Velike Lašče in tedanji predsednik fundacije Edi Zgonc. Izvedba v bronu na grobo obdelanem kubičnem kamnitem podstavku s kovinsko tablico, na kateri je napis »Primož Trubar«, danes zavzema osrednje mesto v parku nad glavno cesto (osebna korespondenca z Matjažem Grudnom, junij 2021).

Zaključek

Umetnostna zgodovinarica in kuratorica Beti Žerovc (2018, 4) je zapisala, da »v nekakšnem nenavadnem nasprotju s pogosto monumen-

talnim in nepremagljivim videzom spomenik zaradi izpostavljenosti v javnem prostoru vselej ostaja dostopen, skrajno ranljiv in zelo odvisen od svoje skupnosti«. Skupnost do spomenika vzpostavlja odnos, ki odslikava sprejemanje ali zavračanje njegovih simbolnih vsebin in sporočil ter ga na ta način umešča v utrip vsakodnevnega življenja. Nenad Makuljević in Barbara Murovec (2013, 8) sta izpostavila tri ključne naloge javnih spomenikov, ki imajo pomembno vlogo »pri gradnji in recepciji javnega prostora, pri oblikovanju kolektivnega spomina in utemeljevanju državne ideologije«. Zaključila sta, da »niso zgolj 'prostor' slavljenja osebnosti, dogodkov in idej, ampak tudi vplivno vizualno sredstvo ustvarjanja (novih) družb« (str. 8). Spomeniška tradicija je torej pomembna rdeča nit, ki poveže družbeno sled preteklosti in jo kot nevsiljivo ozadje vpne v dnevni ritem lokalnih prebivalcev.

Se je ta nit na Velikolaškem do danes že izgubila? Na Rašici je svojo ustvarjalno sled v zadnjem času res pustilo nekaj sodobnih, a pretežno ljubiteljskih kiparjev iz kroga udeležencev Likovnih srečanj Trubarjevi kraji.¹⁶ Zadnji javni spomenik – Kraljev Trubar v parku v središču Velikih Lašč – je bil odkrit pred enajstimi leti, a gre v resnici za starejše likovno delo iz prve polovice 20. stoletja, zato o prisotnosti sodobne spomeniške plastike v velikolaškem javnem prostoru (še) ne moremo govoriti. Nadaljevanje z javnospomeniško prakso pa je prav tu izjemnega pomena, saj ne udejanja le ohranjanja kolektivnega spomina na izjemne osebnosti, dogodke in ideje, ampak mnogim prebivalcem podeželskega okolja predstavlja edini konkretni stik s svetom likovne umetnosti.

16 Aleksander Arhar je izdelal kovinsko skulpturo Trubarja, ki nas pospremi preko mostička ob mlinu. Zaradi grobega videza varjenih kovinskih elementov so ga mlajši obiskovalci domačije poimenovali Metalko, njegov *Modri bleščavec*, upodobitev avtohtone vrste kačjega pastirja, pa še ni dobil posebnega nadimka ... vsaj ne da bi vedeli. Ob žlebu pred galerijo je obsedela tudi *Teta Micka* Dušana Zekoviča, prav tako iz varjene kovine. Ljubiteljska kiparka Dragica Kern, ki je likovno izobraževanje opravila v likovni šoli LICE v Ribnici, je leta 2018 ob 36. srečanju likovnikov in razstavi Trubarjevi kraji Trubarjevi domačiji podarila delo z naslovom *Sreča*. Razstavljeno je na otočku reke Rašice, kjer potekajo poročni obredi. Povsem abstraktno delo, ki s svojo belino in z brancusijevsko sugestivnostjo preprostih linij skoraj sentimentalno zaokroža združitve v zakonsko zvezo, je v steklo in manjše dimenzije prevedla lokalna oblikovalka stekla Tadeja Nemček.

VIRI IN LITERATURA

ANONIMNI VIRI (LJUBLJANSKI ZVON, SLOVENSKI NAROD)

- »Listek.« 1889. *Ljubljanski zvon*, 9 (9): 569-571.
- »Trubarjevim častilcem!« 1908. *Slovenski narod*, 21. maj.
- »Izlet v Trubarjevo rojstno vas.« 1908. *Slovenski narod*, 30 maj.
- »Radi Trubarjevega jubileja.« 1908. *Slovenski narod*, 3. junij.
- »Izlet v Rašico.« 1908. *Slovenski narod*, 9. junij.

SPLETNI VIR

- »France Gorše.« S. d. Narodna galerija, Stalna zbirka: Od 1918 dalje. <<https://www.ng-slo.si/si/stalna-zbirka/od-1918-dalje/france-gorse?tab=collections&authorId=3331>

Brejč, Tomaž. 2006. *Realizem, impresionizem, postimpresionizem*. Ljubljana: Narodna galerija.

Čopič, Špelca, 2000. *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Moderna galerija.

Deterding, Manfred, in Edi Zgonc. 1996. *Popotovanje k zibelki slovenske knjige*. Velike Lašče: Osnovna šola Primoža Trubarja.

Dolšina, Marjana, in Janez Mesesnel. 2014. *Jože Centa*. Ribnica: Galerija Miklova hiša.

Dolšina Delač, Marjana. 2016. »Galerija Skedenj in likovna srečanja Trubarjevi kraji.« *Lubi Slovenci* 21: 52-53.

Globočnik, Damir. 2019. »Vodnikov spomenik v Ljubljani – prvi slovenski narodni spomenik.« *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* 28 (1/2): 7-23.

Globočnik, Damir. 2020. »Trubarjev spomenik v Ljubljani.« *Zgodovinski časopis* 74 (3-4): 388-424.

Grabar, Nika. 2009. »Architecture of Vinko Glanz: between Classicism and Modernism = Arhitektura Vinka Glanza: med klasicizmom in modernizmom.« Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani.

Gruden, Janez. 1989. *Trubarjeva domačija na Rašici*. Velike Lašče: Kulturno-umetniško društvo Primož Trubar.

Gruden, Janez. 2008. »Trubarjeva domačija na Rašici.« V *Kraji in ljudje v Trubarjevi fari: Zbornik ob 500-letnici rojstva Primoža Trubarja*, ur. Jožef Marolt, 109-118. Škocjan pri Turjaku: Kulturno društvo Škocjan.

- Illich-Klančnik, Breda, Nadja Kovačič, Bojana Rogina, Alenka Klemenc, Branka Klemenc, Bojan Štefanič, Boris Gaberščik, Tihomir Pinter, Marjan Smerke, Marko Glavač, Janez Konečnik in Stane Jarm. 2012. *Stane Jarm – kipar = The sculptor Stane Jarm*. Kočevje: Pokrajinski muzej.
- Javoršek, Jože. 1986. »Literarni sprehod.« V *Velike Lašče: zbornik*, ur. Janez Gruden, 84–110. Velike Lašče in Ljubljana: Železniška tiskarna.
- Levstik, Fran. 1868. »Tujčeva peta.« *Slovenski narod*, 22. september.
- Makuljevič, Nenad, in Barbara Murovec. 2013. »Uredniška beseda.« *Acta historiae artis Slovenica* 18 (2): 7–8.
- Mesesnel, Janez, Lado Smrekar, Jendo Štoviček, Miroslav Zdovc in Viktor Jesenik. 1976. *Vladimir Štoviček*. Katalog razstave ob umetnikovi osemdesetletnici. Krško: XXI. Dolenjski kulturni festival v Kostanjevici in Kulturna skupnost Krško.
- Mesesnel, Janez, Stane Mikuž, Jendo Štoviček, Miloš Ekar, Andrej Čebular in Ljudmila Šribar. 1981. *Vladimir Štoviček, slovenski medaljer in kipar: razstava ob umetnikovi petinosemdesetletnici*. Katalog. Krško: Kulturna skupnost.
- Mihelčić, Natalija. 2013. »Kultura Kočevske v času socializma.« Doktorska disertacija, Univerza v Novi Gorici.
- Petrič, Jože. 1986. »Utrip gospodarskih, družbenih in drugih dejavnosti v krajevni skupnosti Velike Lašče.« V *Velike Lašče: zbornik*, ur. Janez Gruden, 58–83. Velike Lašče in Ljubljana: Železniška tiskarna.
- Pogačnik, Jože. 1985. *Josip Stritar*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Slodnjak, Anton. 1946. *Pogine naj – pes!* Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
- Sotelšek, Nina. 2016. »Akad. kipar Vladimir Štoviček: "Jaz sem čist realist, abstraktna umetnost ni zame."« Mestni muzej Krško. <https://www.mestnimuzejkrsko.si/razstave/stalne/akad-kipar-vladimir-stovicek-jaz-sem-cist-realist-abstraktna-umetnost-ni-zame>
- Steska, Viktor. 2013. »Jontez, Franc (1853–1928).« *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi259005.
- Steska, Viktor, in France Stelè. 2013. »Peruzzi, Svitoslav (1881–1936).« *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi416406
- Stritar, Josip. 1896. »A. Gangl.« *Ljubljanski zvon* 16 (3): 184–185.
- Stritar, Josip. 1889. »Levstiku.« *Slovenski narod*, 10. avgust.
- Šega, Vida. 1986. »Prispevek k zgodovini NOB.« V *Velike Lašče: zbornik*, ur. Janez Gruden, 33–47. Velike Lašče in Ljubljana: Železniška tiskarna.
- Trubar, Primož. 1986. *Trubarjevo berilo*. Sestavil Jože Javoršek. Trst: Založništvo tržaškega tiska; Celovec: Drava.

- Vuga, Jure. 2020. »Sakralno v kiparstvu Jakova Brdarja.« *Umetnostna kronika* 18 (68): 22-29.
- Zgonc, Edi, ur. 1998. *240 let šolstva v Velikih Laščah: drobci iz šolske kronike*. Velike Lašče: Osnovna šola Primoža Trubarja.
- Žerovc, Beti. 2018. »Predgovor.« V *Življenje spomenikov = The Lives of Monuments: Druga svetovna vojna in javni spomeniki v Sloveniji 1945-1980 = World War II and Public Monuments in Slovenia 1945-1980; Študentska dokumentarna razstava = Student Documentary Exhibition*, ur. Marko Jenko in Beti Žerovc, 4. Katalog razstave. Ljubljana: Moderna galerija.